

ADELĖ VALECKIENĖ

APIBRĖŽTUMO / NEAPIBRĖŽTUMO KATEGORIJA IR PIRMINĖ ĮVARDŽIUOTINIŲ BŪDVARDŽIŲ REIKŠMĖ

1. Morfologinėms formoms būdingas funkcinis nevienarūšišumas. Jos gali santykiauti su kitomis formomis pagal įvairius požymius ir sudaryti atskirus posistemus. Posistemis, kur vienos formos pagal tam tikrą požymį priešinamos kitoms formomis, vadinamas morfologine kategorija (Ellis, R. Ružička, Zawadowski, Kirchner, ZS 1962, 46, 6, 8, 39, 9; Гухман 1966, 29; Бондарко 1971, 8; 1976, 10–11, 15, 148). Trumpiausiai kategoriją galima apibrėžti kaip formaliai išreikštą reikšmės požymį, realizuotą priešinamais nariais (J. Ružička, ZS 1962, 60; Шендельс 1970, 5).

Kaip atskiras kalbos ženklas, taip ir kategorija turi formaliąją raišką – formas ir reikšminę raišką – funkciją. Kategorijos funkcija priklauso nuo formų santykio. Tai reliacinė reikšmė, visų tam tikro posistemio formų konkrečiųjų variantinių reikšmių invariantas. Konkrečiasias variantines reikšmes sudaro reliacinė reikšmė, plius kontekstas¹. Kategorijos formų funkcija, išryškėjanti iš formų santykio, įvairių lingvistinių krypcijų atstovų laikoma labiausiai verta lingvistų dėmesio. Formos, kaip išvirsinės struktūros elementas, dažnai laikomas mažiau kategorijai svarbios. Kategorijos nariai gali būti išreikšti bet kokiomis morfologinėmis priemonėmis – sintetinėmis (galūnėmis, sufiksais), supletyvinėmis, analitinėmis formomis, pagalbiniais žodžiais, prozodinėmis priemonėmis ir kt. (žr. Вандриес 1937, 77 tt.; Щерба 1957, 64; Meier 1961, 15; Докулил 1967, 11; Гак 1979, 41). Tačiau svarbu, kad kategorija vis dėlto būtų formaliai išreikšta, t. y. turėtų specialias kategorinės formas. Be formaliosios išraiškos kalbos sistemoje negalima išskirti atskiruos morfologinės kategorijos. Taigi morfologinės formos, kaip materialūs kalbos aktais, taip pat yra svarbi kategorijos sudaromoji dalis.

Abi kategorijos išraiškos pusės – formalioji ir reikšminė – yra neatskiriamai susijusios ir negali viena be kitos egzistuoti. Tam tikra formų sistema yra būtina realizuoti reikšminei sistemai ir atvirkščiai, nesant nustatyto formų santykio – reikšminės pusės, formų egzistavimas netenka prasmės.

Kategorijos morfologinių formų santykį (funkciją) galima nustatyti aukštesniajame, t. y. sintaksiniame, lygmenyje (sakinyje arba sintaksiniame junginyje). Taigi kontekstas taip pat yra svarbus kategorijos elementas. Jis neretai laikomas morfologinių kategorijų formaliosios išraiškos dalimi (Бондарко 1971, 65 tt.; Степанов

¹ Invariantinės ir variantinių reikšmių santykis čia nustatomas pagal J. Kuryłowicziaus (1964, 14; Курилович 1955, 74; 1965, 411 tt.) pirminę ir antrines funkcijas bei E. Benveniste'o (Бенвенист 1974, 156–164) pagrindinę ir išvestines reikšmes.

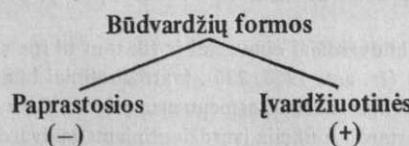
1975, 27). Antra vertus, vienas kontekstas kategorijos gramatinės išraiškos nesudaro. Apie kategoriją galima kalbėti tik tada, kai jai reikšti kalboje yra akustiškai skirtingos formos (Мартине 1963, 400; Докулил 1967, 8, 11).

Išskiriant tam tikrą kategoriją, svarbu nustatyti, ar posistemį sudarančių formų vartosena tam tikra funkcija būtina (Докулил 1978, 109; Бондарко 1976, 12; 1978, 156 tt.). Morfologinėms kategorijoms būdinga tai, kad jų žymėtos formos vartojaamos ir ten, kur jos nebūtinės, t. y. kai jų funkciją neutralizuoją kontekstas. Antra vertus, neutralizacijos sąlygomis nežymėtas narys turi platesnę vartosenos sferą. Tokiomis aplinkybėmis svarbu nustatyti, koks yra kategorijos svoris tam tikroj žodžių klasėj. Formų priešpriešos neutralizacija, būdama iš esmės sintagminis reiškinys, yra pradinis kategorijos pasikeitimo taškas. Neutralizacijos atvejai silpnina kategoriją ir turi lemiamos reikšmės tolesnei jos raidai. Taigi tiriant kategoriją svarbu nustatyti jos dinaminės raidos kryptį bei santykį su kitomis tos pačios žodžių klasės kategorijomis.

Kategorija nėra statiška sistema. Ji turi centrą ir periferiją. Jai būdinga raida, nors mažiausia kaita. Kaip kiekvienoje sistemoje, taip ir kategorijoje dėl kalbos dinamikos atsiranda reiškiniai, kurie išskrinta iš bendros sistemos. Nesisteminiai reiškiniai sudaro kalboje periferiją, jų pozicija kalboje silpna. Tiriant kategoriją svarbu nustatyti ir kas į tą sistemą nejine, kokia yra sisteminės ir nesisteminės formų vartosenos sąveika, nes tai gali turėti įtakos raidos krypčiai. Antra vertus, atskirose tam tikrōs žodžių klasės kategorijos nėra uždaros, iš vieno posistemio periferinės formos gali pereiti į kitą. Todėl neretai susisekia atskirų posistemų formų vartosenai ir vienos formos gali pakeisti kitas. Dėl to kalboje egzistuoja įvairių subtiliausių stilistinių atspalvių reiškimo būdų. Nesisteminiai reiškiniai kalbos negriauna, ir kalba visada išlaiko sisteminį balansą. Svarbu tik nustatyti, kas kategorijoje užima centrinę padėtį ir kas egzistuoja periferijoje.

Ne visos kalbos turi vienodą kategorijų skaičių. Be to, skiriasi atskirose kalbose tos pačios kategorijos pagal apimtį, vartojimo sferą bei svorį gramatinėje sistemoje. Todėl tiriant kategorijas labiausiai išryškėja tipologinės kalbų savybės.

2. Pagal iškeltuosius morfoliginių kategorijų požymius lietuvių kalboje galima išskirti apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategoriją. Ši posistemį sudaro įvardžiuotinės būdvardžių (dalyvių²) formos, santykiaudamas su atitinkamomis paprastosiomis formomis. Jų santykis išryškėja paradigminiame plane. Paprastosios ir įvardžiuotinės formos, santykiaudamas tarpusavyje, sudaro binarinę asimetrinę opoziciją. Paprastosios formos žymi daikto ypatybę, o įvardžiuotinės, be daikto ypatybės, kartu pažymi, kad daiktas yra žinomas, apibrėžtas. Taigi įvardžiuotinės formos šiame posistemyje yra žymėtos (+), o paprastosios nežymėtos (-):

² Toliau – įvardžiuotiniai būdvardžiai reiškia kartu ir įvardžiuotiniai dalyviai.

3.1. Įvardžiuotinių formų apibrėžiamoji reikšmė yra gryna reliacinė reikšmė, išryškėjanti iš paprastųjų ir įvardžiuotinių formų santykio. Įvardžiuotiniai būdvardžiai taip pat turi nemažą kontekstinių reikšmių, priklausomų nuo specifinių lietuvių kalboje apibrėžimo būdų šiomis formomis. Įvardžiuotiniai būdvardžiai sudaromi iš paprastųjų su enklitiniu postpoziciniu įvardžiu³**io*. Tačiau įvardžiuotinių būdvardžių apibrėžiamoji reikšmė nėra vien tik įvardžio **io*- reikšmė. Kadangi įvardis **io*- dabar jau yra suaugęs su paprastuoju būdvardžiu i vieną morfologinę formą, tai daiktų apibrėžimui labai svarbu būdvardžio leksinė reikšmė bei įvardžiuotinės formos apsuptys. Įvardžiuotinės formos paprastai eina pažyminiu³ ir todėl jungiasi tik prie daiktavardžio (kaip ir kiti pažyminiai, jos negali būti susijusios priklausomu santykiu su daiktavardžiu). Taigi jų kontekstinės reikšmės visų pirma yra sąlygojamos būdvardžio ir daiktavardžio sintaksinio bei semantinio santykio.

3.2. Daiktų apibrėžimui būtina, kad prie daiktavardžio prisijungęs įvardžiuotinis būdvardis reikštų žymimojo daikto išskiriamąją ypatybę. Įvardžiuotiniai būdvardžiai apibrėžiami daiktai, išskiriant juos iš kitų pagal būdvardžio leksinę reikšmę – erdvės, laiko, fizines, psichines ypatybes, spalvą ir kt. – trim būdais (aut. 1957, 175–183; LKG 1965, 505–508): 1) didesniu žymimosios ypatybės kiekiu, pvz.: *Kolūkio valdybos didysis kambarys* (= kuris didžiausias, didesnis už kitus), kur pastaruoju laiku buvo seikėjami ir sveriami sekliniai grūdai, buvo netik apvalytas, bet ir papuoštas ŠimkA 15; 2) priešinga kitam daiktui, antonimine ypatybe, pvz.: *Žiemą statysimės naujas dvariskas gyvulių auginimo ūkiui kūtes, nes es amujų maža VaižgP I* 135; 3) kokia nors specifine, iš kitų išskiriančia ypatybe, pvz.: *Ilgai Šarka vedė būri Padubysio giria, o slaptojo kelio, be žvérių pramintų takelių, vis dar nebuvo VienR IV 16.*

Išskiriamosios ypatybės gali būti rūšinės. Todėl dažnai įvardžiuotiniai būdvardžiai, pagal tuos pačius daiktų išskyrimo būdus apibrėždami daiktą, žymi jo rūšį, pvz.: *saldieji žirniai, gulsčiasis gluosnis, sunkioji ir lengvoji pramonė, raudonieji ir baltieji dobilai* ir kt. Lietuvių kalbos terminijoje labai daug sudaroma įvairių specialybų terminų su įvardžiuotiniai būdvardžiais.

3.3. Reikia pasakyti, kad ir paprastasis būdvardis savo leksine reikšme išskiria daiktą. Įvardžiuotinė dalelė pabrėžia, kad išskiriamasis daiktas yra žinomas, apibrėžtas, t. y. suteikia būdvardžiui individualizuojamąją funkciją. Jeigu pasakymas *Ap-sivilk³ raudona suknelė* reiškia tam tikrą suknelę (kuri yra raudonos spalvos), skirtą nuo kitų suknelių (kitos spalvos), tai dar nereiškia, kad ta suknelė žinoma. Raudonų suknelių yra daug. Individualizuojamas daiktas tik tada, kai jo išskiriamoji ypatybė pasakoma įvardžiuotiniu būdvardžiu, t. y. pasakymas su įvardžiuo-

³ Tariniu įvardžiuotiniu būdvardžiai eina retai ir tik tam tikros struktūros sakiniuose, pvz.: *Tas kelias tikrasis SchG 261* (žr. aut. 1957, 236). Įvardžiuotiniai būdvardžiai linkę daiktavardęti, ypač tais atvejais, kai nurodo apibendrintų asmenų grupę, pvz.: *Gera seniui meluoti jauniesiems, kai jie to nežino Ds.* Tačiau pastaroji funkcija įvardžiuotiniams būdvardžiams taip pat yra antrinė. Pirminė įvardžiuotinių, kaip ir paprastųjų, būdvardžių funkcija yra atributinė (dėl pirminiu ir antroji funkcijų žr. Kurilovich 1962, 59 tt.).

tiniu būdvardžiu – *raudonoji suknelė* žymi tam tikrą apibrėžtą, iš konteksto bei situacijos žinomą daiktą.

Rūši reiškiantys įvardžiuotiniai būdvardžiai taip pat turi individualizacijos funkciją – jie pažymi, individualizuojant tam tikrą apibrėžtą daiktų grupę. *Raudonieji dobilai* skiriasi nuo *raudonų dobilų* tuo, kad tai atstovai tam tikros, žinomas daiktų rūšies. Tarp išskiriamųjų ir rūšinių įvardžiuotinių būdvardžių yra toks skirtumas, kad pirmieji, išskirdami daiktą, kartu ji individualizuojant ir konkretizuojant, o rūšiniai įvardžiuotiniai būdvardžiai nekonkretizuojant daikto, bet turi aiškią individualizacijos, arba apibrėžtumo, žymę.

3.4. Įvardžiuotiniai būdvardžiai taip pat apibrėžiamas daiktas anaforos būdu, t. y. nurodant ankstesnį kontekstą. Pirmą kartą minint daiktą, prie daiktavardžio vartojoamas paprastasis būdvardis arba daiktas kitaip apibūdinamas, o toliau, apibrėžiant tuos daiktus kaip žinomus, vartojoamas įvardžiuotinis būdvardis. Pvz., paprastasis būdvardis: *Ant aukšto stataus kalno pasirodė stebuklingas žiburys*. Žibėjojis kaip žvaigždė...; toliau įvardžiuotinis būdvardis: *dar nė vienas iš lipančiųjų nepasiekė kalno viršūnės, nepasilytėjo stebuklingojo žiburio* BilR 106–109. Nurodomosios reikšmės įvardžiuotiniai būdvardžiai visada reiškiamas kokia nors individuali, nuo kitų skirtingo ypatybės. Tuo būdu nurodomieji įvardžiuotiniai būdvardžiai nuo išskiriamųjų skiriasi tik savo apibrėžimo būdu ir vartojimo specifika.

4. Kaip rodo kontekstinės reikšmės, daiktų apibrėžimas įvardžiuotiniai būdvardžiai priklauso ne tik nuo jų santykio su paprastaisiais būdvardžiais, bet ir nuo jų sintaksinio bei semantinio ryšio su daiktavardžiu ir platesnio konteksto. Dėl to esant tam tikram kontekstui, apibrėžtumo / neapibrėžtumo koreliacija, t. y. „bendra“ / „individualu“ neutralizuojama ir vietoj įvardžiuotinio būdvardžio vartojoamas paprastasis. Neutralizacijos sintagminėmis sąlygomis silpnėja įvardžiuotinių / paprastųjų būdvardžių opozicija ir paprastųjų formų vartosena platėja. Minėtini tokie lietuvių kalboje būdingesni neutralizacijos atvejai.

1) Kai prie būdvardžio eina parodomasis būdvardiškasis įvardis, apibrėžiant daiktą, gali būti vartojama ne tik įvardžiuotinė, bet ir paprastoji forma, plg.: *Ir štai iš tankių medžių pasirodė trys puikios, baltos gulbės, jos mosavo sparnais ir gražiausiai plaukė vandeniu. Ančiukas pažino tuos nuostabiusius paukščius* Balč AP 40; *Tai buvo nepaprastas kirvukas. Užtenka su juo patrinti skaudamą vietą, ir – pagydo... Su tuo stebuklingu kirvuku ir pagydė* Vince BorMS 47.

Parodomujų įvardžių reikšmės iš esmės atitinka įvardžiuotinių būdvardžių reikšmes: deiktinės reikšmės parodomieji įvardžiai atitinka įvardžiuotinių būdvardžių išskiriamąjų reikšmę, o anaforiniai parodomieji įvardžiai – nurodomąjų įvardžiuotinių būdvardžių reikšmę. Tačiau, aišku, iš to negalima daryti išvados, kad įvardžiuotinės dalelės **io-* funkcija atitinka parodomojo įvardžio funkciją, nes daikto apibrėžimui labai svarbu ir kontekstas. Antra vertus, funkcijos atitikimas daro nereikalingą įvardžiuotinę formą, jei greta yra parodomasis įvardis. Tuo ir galima paaškinti ši įvardžiuotinių formų neutralizacijos atvejį.

2) Kai būdvardis yra aukščiausiojo laipsnio, daiktą apibrėžiant taip pat gali būti vartojama ne tik įvardžiuotinė, bet ir paprastoji forma, plg.: *Nelepinio tėvai ir jauniausiojo sūnėlio Antaniuko* VienP 24; *Šoka vyresnioji iš bangų smagiai, šoka*

ir antroji, rengiasi skubiai. Eglė tik jauniausia vandeny dar vis: baltą veidą prausia, taškos lyg žuvis SNėrP I 256.

Šis neutralizacijos atvejis motyvuotas įvardžiuotinių ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžių funkcinių reikšmių sutapimui bei suartėjimu. Įvardžiuotinis būdvardis apibrėžia daiktą išskirdamas jį iš kitų didžiausių ypatybės kiekių (žr. 3.2), ir aukščiausiojo laipsnio formos žymi didžiausią ypatybės kiekį. Dėl to tokiam kontekste įvardžiuotinė dalelė taip pat darosi nereikalinga.

3) Kai daiktas apibrėžiamas, išskiriant jį pagal kokią individualią ypatybę, kurią žymintis būdvardis ir be įvardžiuotinės dalelės savo leksine reikšme pakankamai apibrėžia daiktą. Tokiais atvejais taip pat linkstama vartoti šalia įvardžiuotinės ir paprastąją formą, pvz.: *Daug kino meno atstovų atvyko iš broliškųjų (broliškų) respublikų rš; Ne kartą susirūpinęs mąstę kryžkelėse, savęs ir savo tikrojo (tikro) kelio ieškodamas BorMS 5.* Dėl šios priežasties, taip pat žymint kai kurių daiktų rūšį, vartojamos ne įvardžiuotinės, o paprastosios formos, pvz.: *juoda ir balta duona (ne juodoji, baltoji), saldus ir rūgštus pienas (ne saldus, rūgštusis)* šalia *saldieji ir kartieji pipirai, valgomoji druska* ir kt. Dažnai rūšiai žymėti vartojamos priesagos -iškas, -a būdvardžių paprastosios formos, nes ši priesaga, kaip ir priesaga -inis, -ė, išskiria daiktus pažymėdama jų rūšį ir be įvardžiuotinės dalelės, plg.: *olandiškas sūris, pieniška sriuba, vyriški marškiniai, vaikiškos kojinės* ir kt. Šis neutralizacijos atvejis priklauso grynai nuo būdvardžio leksinės reikšmės bei jo sintaksinio-semantinio santykio su pažymimuoju daiktavardžiu.

5.1. Ta aplinkybė, kad daiktų apibrėžimas įvardžiuotiniai būdvardžiai daug priklauso nuo konteksto, lemia nevienodą apibrėžtumo laipsnį. Ryškiausias apibrėžtumas esti tada, kai daiktai individualizuojami bei konkretizuojami ir iš konteksto aišku, kad tai būtent tas daiktas, o ne kitas (aukščiau minėtais išskiriamosios ir nurodomosios reikšmės įvardžiuotinių formų vartojimo atvejais). Tačiau lietuvių kalboje pasitaiko ir silpno apibrėžtumo atvejų, kai daiktas įvardžiuotiniu būdvardžiu išskiriamas, bet aiškiai neindividualizuojamas, nekonkretizuojamas. Šiuo atveju nurodomi daiktai kaip tam tikros apibendrintos grupės atstovai, išskiriantys kokia ypatybę, tačiau tai néra individualizuota daiktų rūšis, tik apskritai tam tikros grupės daiktai (dažniausiai asmenys ir gyviai).

Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje dažniausiai pasitaiko tokios rūšies aukštesniojo, rečiau aukščiausiojo laipsnio įvardžiuotinių būdvardžių, kurie pagal laipsnio kategorijos požymį išskiria iš kitų daiktus, pasižyminčius didesniu ar didžiausiu ypatybės kiekiu. Šiuo atveju dažniausiai vartojamos daugiskaitos formos (neindividualizuojančios), pvz.: *Paskutiniai spinduliai, prasimušę pro retų raisto medžių kamienus, spinksėjo duburiuose ir švelniai glostė aukštėsniųjų (= kurios aukštėsnių) eglaičių bei pušaičių viršūnes VienR IV 28; Buvęs Golovino prospektas taip praplėstas, kad senesnieji (= kurie senesni) namai... liko arba atitrauktii užpakin, arba visai nugridauti VienR VII 311;* Šiuo metu jam pritardavo felčeris, seselės, drąsesnieji (= kurie drąsesni) ligonai ir pagaliau visi VienR II 141; *Sode auga puikiausios gėlės, ir prie gražesniųjų (= kurios gražesnės) buvo priraišioti sidabriniai varpeliai BalčAP 61; Dabar visi sako, kad ji gražiausia iš visų gražiausiuųjų (= kurie gražiausi) paukščių BalčAP 42; Tik ēmė šaukti dideliais balsais narsiau-*

siųjų, tik ēmė šaukti stipriausiąjų, kurie jų tarpe buvo, kad čion atvyktų, su Margiriu šveitriais kalavijais susiremtų... KrèvRR I 213. Plg. sen. raštų: *Smėrtis krīzeus* būvo anū mėtų kąncią kū pikczéusiui žmonių DP 176.

Kadangi aiškios individualizacijos bei konkretizacijos čia nėra, lygia greta tokiaiš atvejais vartojamos ir paprastosios formos, plg.: *Čia nebuvo jokių kelių ar takelių, be tų, kuriuos išmindavo stumbrų, taurų, briedžių ir kitų didesnių žvérių kaimenės* VienR IV 13 ir *¶ tuos lieknus vilkai įvydavo briedžius, taurus ir kitus didesnius gyvulių* VienR IV 13–14.

Pasitaiko ir nelyginamojo laipsnio įvardžiuotinių būdvardžių, reiškiančių išskiriamaį ypatybę ir žyminčių daiktus kaip tam tikros neapibrėžtos grupės atstovus jų neindividualizuojant, nekonkretizuojant, pvz.: *Visi didieji* (= kurie dideli) *Krymo dvarai kaip tik yra paversti vaisių sodais* VienR VII 57; *Vakarų riteriams tokios dvikovos buvo labai iprastos..., o žemaičiams tai buvo naujiena, nes jie savo bylas pavesdavo kriviams arba seniesiems* (= kurie senesni) vyrams VienR IV 175; *Kai nebéra gerosios* (= kuri gera) [vietos], turi stoti ir i prastesnę ŽemR II 23; *šeimyniškiai..., pakliuvę i tinkamąją* (= kuri tinkama) karčemą, gérė lig vakaro ValPJ₂ 86.

Tokius silpno apibrėžtumo atvejus salygiškai galima pavadinti santiukiniu apibrėžtumu. Įvardžiuotinių būdvardžių reikšmę tokio tipo sakiniuose galima nusakyti reliatyvinėmis konstrukcijomis, plg.: *šviesesnieji žmonės* → kurie šviesesni žmonės. Lietuvių kalboje ir vartojamos tokios reliatyvinės konstrukcijos su santiukiniu prieveiksmiu *kur* ar įvardžiu *kuris*, *-i* ir būdvardžio paprastaja, ypač aukštesniojo arba aukščiausiojo laipsnio, forma, plg.: *Surink kur didesnes* (= didesniq̄sias) [bulves], *o mažesnes palik Skp*; *Retai kas turėdavo tekius (kuilius), bagotesniai kur* (= bagotesnieji) Skp; *Tokius vamzdžius turėjo tiktais dideli bernai, kartais ir pusberniai, bet jau kur patys apsukriausi* (= patys apsukriausieji) Balt; *Tik viena kita merga kur drąsesnė* (= drąsesnioji), per galvą metusi ant žemės marškinius, plaukdavo kaip vyras VenclPU 90; *važiavo moterys, vyrai kur seni jau* (= senesnieji) LKT 166; *notrynės baltosios nedeg, o tos, matai, kur aukštos* (= aukštosios), *tos yr degančios* LKT 137.

Čia tikrojo apibrėžtumo, individualizacijos nėra – pažymimos bei išskiriamaos apskritai didesnės bulvės, bagotesni (= turtingesni) arba apsukriausi žmonės. Plg. tokio pat tipo senųjų raštų konstrukcijas: *Jissái už mus afiéraq kurią brągėusią turéi* DP 432; *nusiuntė tičiomis iop žmones kurius didžiausius ir mokičiausius* MP 11 b (plg. Specht 1932, 272).

5.2. Prie silpno apibrėžtumo atvejų reikia skirti tokius įvardžiuotinius būdvardžius, kurie vartojami apibendrinto tipo pasakymuose, patarlėse. Jie taip pat išskiriaria daiktą, bet jo neindividualizuoją. Pvz.: *Ankstyvoji* (= kuri ankstyva) *varna dantis krapšto, vėlyboji* (= kuri vėlyva) akis SLT 531; *Visuomet doroji* (= kuri dora) *merga turi patekti blogam vaikiui* ŽemR I 121; *Piktoji* (= kuri pikta) *motė vyru kelią užkerta* SLT 237; *tylioji* (= kuri tili) *kiaulė giliau šaknį knisa* ŽemR II 99.

Kadangi žymimas daiktas neindividualizuojamas, vartojama tokiuose pasaky-muose ir paprastoji forma, pvz.: *Gera motė vyru i kelią rodo Erž; Geras artojas ir žąsinu paaria Gž; Darbšti duktė ir iš kiminų šilkus verpia Šts; Kumpuota liepa visos ožkos šokinėja* SLT 361.

Silpno apibréžtumo atvejais daiktas išskiriamas būdvardžio leksine reikšme bei jo santykiai su daiktavardžiu. Įvardžiuotinė dalelė čia turi tik pabrėžiamąją funkciją, sustiprina išskyrimą.

6.1. Lietvių kalboje įvardžiuotiniai būdvardžiai vartojami ne tik apibréžiamaja, bet ir pabrėžiamaja reikšme. Vienas iš tokų atvejų, – kai įvardžiuotinis būdvardis žymi būdingą (ne išskiriamą) daikto ypatybę. Šios rūšies pavyzdžių dažna liaudies dainose bei su jomis savo menine stilistika artimai susijusių rašytojų raštuose, pvz.: *Užderėkit, lineliai, an juodosios žemelės* (d.) Pv; *Ir atjoja bernužėlis per lygujį laukuželį, ar leisi, ar duosi jaunąjį dukrelę* (d.) Slnt; *Akių dar nesumerkė, saldžiuoju miegeliu nenusnūdo, kai vėl išgirdo didž balsą* KrėvAP 41; *Kanklių skambiujų stygos nutrauktos* SNérR II 114; *Tik dabar, tik dabar pajutau, supratau, kodėl vysta žalioji žolė po tam siuoju pavėsiu* VenclRn 52; *O kaip mes prijosim žaliąjį lankele, paganysim žirgelius* JD 399; *Vienas po kito vaikai... išsiskirstė po platujį pasaulį* VienR V 160.

Čia įvardžiuotiniai būdvardžiai eina pastoviais meniniais epitetais ir savo semantika prilygsta daiktavardžiams: *juodoji* ir *žemelė*, *lygusis* ir *laukuželis*, *jaunoji* ir *mergelė* ir kt. reiškia tą pačią juodumo, lygumo, jaunumo idėją. Tokios įvardžiuotinių būdvardžių reiškiamos ypatybės žymimiems daiktams yra būdingos ir visų suvokiamos kaip žinomas. Galimos tokiai atvejais ir paprastosios formos. Įvardžiuotinė forma tik daugiau iškelia, pabrėžia būdingą daikto ypatybę.

Įvardžiuotinių būdvardžių reiškiamā būdinga daikto ypatybė atskirų autorių taip pat gali būti suvokama individualiai. Tik iš platesnio konteksto paaškėja, kad kalbamoji ypatybė yra ne išskiriamoji, o būdinga žymimajam daiktui, pvz.: *Gruzijos kalnuotojoje šiaurėje, kur devynis mėnesius per metus žemė esti sniegu apklosta, ant sunkiai prieinamos kalno viršūnės, Kazbeko papėdėje, stovėjo senas turtingas šventosios Ninos vienuolynas* VienR I 25; *Per tuos tris mėnesius ne tik gruzinai vykdavo i šventosios Ninos vienuolyną, bet lankydavo ji ir kitų šalių žmonės: atkeliaudavo net tolimosios Graikijos ir Balkanų gyventojai* VienR I 26; *Čia, giliųjų ežerelių paversmiuose ir tyliųjų miško upelių paliūnėse, augo klestėjo įvairių įvairiausių medžių* VienR IV 13.

Šiais atvejais būdingos ypatybės reikšmė salygojama vienodu kalbėtojo (rašytojo) ir klausytojo (skaitančiojo) supratimu. Antra vertus, šiuose sakiniuose galimos ir paprastosios formos. Tarp įvardžiuotinių ir paprastųjų formų šiuo atveju tik toks skirtumas, kad įvardžiuotinės formos daugiau pabrėžia daikto ypatybę suponuodamos, kad Gruzijos šiaurė tikrai kalnuota, o Graikija – mums tolima šalis, ezereliai – gilūs, upeliai – tylūs ir pan.

Ypač dažnai tokie įvardžiuotiniai būdvardžiai vartojami prie tikrinių vardų, kurie turi individualizuojamą reikšmę ir patys, be įvardžiuotinio būdvardžio, apibrėžia daiktus, pvz.: *Gyventi keliasi senasis Vilnius!* VenclRn 130; *Rūsciai murma Baltija šaltoji* SNérR II 538; *Prieš du šimtus metų išsistatė Rugelių kaimas* tarp

paskutinių gražiosios Palūgės kalvų Gud-GuzKIT 5. Įvardžiuotinės formos čia pavartotos sugestionuojant, kad Vilnius tikrai senas miestas, Baltija – šalta, o Palūgė – graži.

Priklausomai nuo vaizduojamosios tikrovės ir stiliaus autorius gali labai įvairiai išprasminti įvardžiuotiniai būdvardžiai reiškiamas daiktų ypatybes. Pvz., tokie įvardžiuotiniai būdvardžiai V. Krėvės raštuose: *aukštasis tiltas, didysis dvaras, jaunasis sūnus, mažieji vaikeliai, mažieji paukšteliai, narsusis bernelis, platusis suolelis, rimtieji vyrai, senasis vaidila, siaurasis takelis, sunkusis darbas* ir pan. reiškia būdingą daikto ypatybę ir turi gryną pabréžiamą funkciją, nors kituose kontekstuose gali būti ir apibréžiamosios išskiriamosios reikšmės, plg.: *Paslėpė bernes pirklio lavoną po aukštuoju tiltu, o jo turtus – žaliojoj girelę...* RR I 88; *Kai įjojo piršliai į didžių dvarą, sulojo juodi kurtai* RR I 87; *aitvaru skrido namo jaunasis bajoro sūnus* RR I 65; *Bet kas tuomet atsitiks su mūsų motinomis, su senaisiais tėveliais, su žmonomis, su mažaisiais vaikeliais* RR I 203; ir žmonės, ir žvėrys, ir mažieji paukšteliai gérissi besigérēdami, klauso besiklausydamis vakarinės dainelės RR I 53; susirinko seni seneliai, rimti vyrai ir jauni berneliai, ant plačiųjų susėdo suolelių, už baltųjų skobnelių, midų, alų gérę, atsidėjė klausė, ką porino pasakojo senasis vaidila RR I 145; *Nutilkite, medžiai, žaliais lapeliais nešlamékite, vai netrukdykite jauniesiems berneliams ir rimtiesiems vyrams klausyti mano žodelių* RR I 189; *O užlipusiam nėra jau nei viešo kelelio, nei siaurojo takelio atgalio žemyn* RR I 53; *Ir svajonės tos nuvargino nuilsino jaunąjį, nukamavo lyg sunkusis darbas* RR I 137; – *Ar ilgai mes jauni dūlėsim, pas krosnis sédėsim, gaišim jaunąjas dieneles be garsiųjų žygį* RR I 146; *Taip linksmai visi uliojo ir uliodamis narsujį bernelį garbino* RR I 67.

V. Krėvės „Dainavos šalies senų žmonių padavimuose“ visi tiltai aukšti, dvarai dideli, berneliai narsūs, žygiai garsūs ir t. t. O pabréžiamos tokios būdingos ypatybės: *baltosios skobnelės, platieji suoleliai, senasis vaidila* ir kt. remiasi ir etnografiniu senovės lietuvių buities bei kultūros pasauly. Antra vertus, nepabréžiant iškeltyų ypatybių, lygia greta vartojami tie patys būdvardžiai su tais pačiais pažymimaisiais žodžiais ir paprastaja forma.

6.2. Pabréžiamosios reikšmės įvardžiuotiniai būdvardžiai vartojami ir žymint ypatybės gausumą. Tokiais atvejais būdvardis reiškia išskiriamąją ypatybę, bet daiktas neapibréžiamas, tik pabréžiama, kad jis turi didelį žymimosios ypatybės kiekį. Šios rūšies pavyzdžių dažniau pasitaiko liaudies dainose ir savo stilistika joms artimuose rašytojų raštuose, pvz.: *Ta merga eiklių žingsnelių (= labai eiklių) J; Ažudūmo didyja dūmelė, išgaišino žirgelis keleli (d.) Ad; Dai anas pats pasdabojos, dai in mano skaistųjų veideli (d.) Tvr; išlékė sakalėlis iš aukšto lizdelio..., praulbėjo praciulbėjo meiliaisiais žodeliais* KrėvRR I 154; *vai jūs nutilkit vienai valandėlei, manęs seno paklausykite, mano gūdžios pasakėlės, graudžiųjų žodelių* KrėvRR I 141; *Ji reikalinga rankų jos ir jos vikriųjų pirštų* SNerR II 499.

Šios rūšies įvardžiuotiniai būdvardžiai taip pat lengvai gali būti pakeisti paprastaisiais.

7. Nagrinėtoji medžiaga rodo, kad lietuvių kalboje egzistuoja įvardžiuotinių ir paprastųjų būdvardžių asimetrinė opozicija pagal daikto apibréžtumo / neapibréž-

tumo požymį, tik ši kategorija nėra labai stipri ir būtina kaip būdvardžių giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijos. Kadangi apibrėžtumas realizuojamas ne vien įvardžiuotine forma, bet padendant ir kontekstui (pirmiausia įvardžiuotinio būdvardžio junginiu su pažymimuoju žodžiu), tai įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas nėra labai nuoseklus. Galimi neutralizacijos atvejai. Ypač apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategoriją silpnina silpno apibrėžtumo atvejai, taip pat įvardžiuotinių formų pabrėžiamoji funkcija, kai šios formos lengvai gali būti pakeičiamos paprastosiomis. Silpną apibrėžtumą žymintys bei pabrėžiamąjų funkciją turintys įvardžiuotiniai būdvardžiai yra nesisteminiai periferiniai reiškiniai, jų pozicija šioje kategorijoje silpna.

Apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorija būdinga ne vien būdvardžiams, bet ir atributiniams dalyviams. Tačiau visai negalima išskirti apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorijos įvardžių ir skaitvardžių klasėse. Šių žodžių įvardžiuotinės formos nors ir vartojamos, bet turi aiškų pabrėžiamąjį pobūdį ir yra stabarėjančios⁴, plg.: *Augin tēvas tris dukteris. Viena buvo aukšta, tēva, antra buvo trumpa, drūkta, o trečioji juodakélé ValPJ*, 33; *Kur stabdysim laivelį, pas katrajį kaimelį?* (d.) Alv (LTR); *kur žmonės... kalbėjo..., tik kas buvo jų kelintieji bočiai* VaižgP I 104.

8. Įvardžiuotinių būdvardžių apibrėžiamoji, arba determinacinė, funkcija – žymėti daiktą kaip žinomą, apibrėžtą – visiškai atitinka žymimujų artikelių funkciją vokiečių, anglų, prancūzų ir kitose kalbose. Čia žymimieji artikeliai priešinami nežymimiesiems pagal tokį pat apibrėžtumo / neapibrėžtumo požymį kaip lietuvių kalboje įvardžiuotiniai būdvardžiai paprastiesiems. Specifinis determinacijos žymėjimas įvardžiuotiniais būdvardžiais tik dėl formaliosios išraiškos, būtent dėl to, kad įvardis **jo-*, kaip determinacijos žymiklis, yra prisijungęs prie būdvardžio ir kartu su juo sudaro vieną morfologinę formą, o artikeliai – pagalbiniai žodžiai. Taigi determinacijos žymėjimas įvardžiuotiniais būdvardžiais – morfologinio lygmens, o žymimaisiais artikeliais – sintaksinio lygmens dalykas (plg. Гак 1979, 93; Вайнрих 1978, 373).

Determinacinė įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė jau seniai yra pastebėta ir nurodyta tiek baltų, tiek sen. slavų kalboje, plg. iš pirmųjų lietuvių kalbos gramatikos tyrinėtojų – Schleicher 1856, 261; Kurschat 1876, 244 tt.; Bezzengerer 1877, 155 t.; dėl latvių kalbos žr. Endzelin 1922, 453; dėl sen. slavų ir sen. rusų įvardžiuotinių būdvardžių – Miklosich 1874, 132–133; Обнорский 1946, 110; Кульбакин 1913, 117–118.

Remiantis įvardžiuotinių būdvardžių apibrėžiamąja (determinacine) reikšme, manoma, kad ir pirminė įvardžiuotinių būdvardžių funkcija buvo žinomo, apibrėžto daikto žymėjimas, t. y. įvardžiuotiniai būdvardžiai susidarė kaip specifinis determinacijos žymėjimo atvejis. Pirmasis šią nuomonę pareiškė F. Miklosichas [(1874, 132–133), o vėliau toks įvardžiuotinių būdvardžių susidarymo pagrindas nurodomas kai kurių autorių ir pastaraisiais dešimtmečiais, žr. Якубинский 1952, 55 t.; Черных 1954, 196; Кузнецов 1953, 148; Kurz 1958; 88; Mareš 1958, 95; Kosch-

⁴ Savybinių įvardžių įvardžiuotinės formos *manasis, -oji, tavasis, -oji, savasis, -oji, mūsasis, -oji, jūsasis, -oji*, nykstant iš vartosenos jų paprastosioms formoms *manas, -a, tavas, -a, savas, -a, mūsas, -a jūsas, -a*, yra tapusios savarankiškais įvardžiais, žr. Valeckienė 1964, 46–47.

mieder 1962, 410; Safarewicz 1969, 443–444; Kuryłowicz 1969, 444 tt.; Vraciu 1977, 44.

Pagal šią nuomonę, determinacinę reikšmę įvardžiuotiniams būdvardžiams susieka postpozicinis įvardis **io*-, kuris iš kilmės buvo anaforinis ir turėjo nurodomąją reikšmę kaip kitose kalbose artikeliai⁵ (žr. Miklosich 1874, 125; Лескин 1890, 87; Vondrák 1912, 470; 1908, 113; Hirt 1934, 166; Якубинский 1952, 54; Черных 1954, 196; Кузнецов 1953, 148; Otrębski 1956, 121; Safarewicz 1969, 444; Kuryłowicz 1968, 444; Vraciu 1977, 44; iš lietuvių autoriu — Rosinas 1975, 168)⁶. Taigi ne tik reikšmiškai, bet ir formaliai — kilmės atžvilgiu įvardžiuotinė dalelė atitinką germanų ir romanų kalbų žymimuosius artikelius, kurie taip pat yra kilę iš parodomųjų anaforinių įvardžių, t. y. tos pačios grupės žodžių: vok. *der*, *die*, *das*, angl. *the* iš įvardžio kamieno **so* / **to*, o romanų — pranc. *le*, *la*, it. *il* (*lo*), *la*, isp. *el*, *la* ir kt. — iš lotynų parodomos įvardžio *ille*, *illa* „tas, ta“. Kamieną **to* turi ir bulgarų postpozicinis artikelis -та, -то, -ът (-ят), plg.: момче „berniukas“, момчето „berniukas (žymėtas, apibrėžtas)“⁷. Su tuo pačiu kamienu **to* / **te* siejamas ir albanų postpozicinis formantas -*të* / -*t* bei tos pačios kilmės artikelis *t*(ë), vartojami prie daiktavardžio „apibrėžtos masės kategorijai“ žyméti (žr. Десницкая 1977, 275–293; 1978, 109 t.).

Pagal įvardžiuotinių būdvardžių determinacinės kilmės teoriją šios formos yra susidariusios dėl tos pačios priežasties ir tuo pačiu metu kaip kitų kalbų artikeliai⁸, kitaip sakant, įvardžiuotinės formos baltų ir slavų kalbose yra inovacija, siekianti bendrabaltiškąjį bei bendraslaviskąjį epochą.

9. Daugelis tyrinėtojų nepritaria įvardžiuotinių būdvardžių determinacinės kilmės teorijai ir jų pirminę reikšmę aiškina kitaip (žr. toliau). Ši teorija abejonių pirmiausia kelia dėl to, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai tiek baltų, tiek sen. slavų kalboje vartojami žinomam, apibrėžtam daiktui žyméti labai nenuosekliai. Lietuvių dabartinėje kalboje daugybė pavyzdžių, kur vartojamos įvardžiuotinės formos, kai néra aiškaus apibrėžtumo. Ypač nenuosekliai vartojamos įvardžiuotinės formos, kai pabrėžiama ypatybė, suponuojant, kad ji tikrai žymimajam daiktui būdinga ar-

⁵ Kai kurių autorų nuomone, baltų ir slavų įvardžiuotinių formų įvardis **io*- iš kilmės buvo giminės demonstratyviniam **i*-, buvo jo derivatas arba modifikacija (žr. Brugmann 1908, 49; 1911, 331; Поржезинский 1916, 93–94).

⁶ Kai kurie tyrinėtojai įvardį **io*- laiko parodomuoju, bet įvardžiuotinių būdvardžių pirminę reikšmę aiškina kitaip, žr. Истріна 1919, 53, plg. § 11.

⁷ Kai kurie autoriai (pvz., Аракин 1979, 124) su bulgarų postpoziciniu artikeliu gretina rusų -*mo* tokio tipo pasakymuose: *Хорошо сено-мо?*; *какой-то*, *какая-то*, *какое-то*. Tačiau čia -*mo* turi tik pabrėžiamąją postpozicinės dalelytės funkciją, neatitinkančią artikelio funkcijos. Pabrėžiamoji rus. -*mo* dalelytės reikšmė yra senesnė už artikelio funkciją.

⁸ Kaip nurodoma tyrinėtojų, žymimasis artikelis germanų kalbose pradėjo formuotis iš anaforinių įvardžių germanų bendrosios kalbos skilimo į atskirus senųjų germanų dialektus epochoje ir baigiamas formuoti savarankiškai atskirosse germanų kalbose, žr. Москальская, СГЯ 1963, 325. Nežymimojo artikelio raida iš nežymimojo įvardžio reikšme „vienas“ priklauso vėlesniems laikams: senuojuose germanų dialektuose tokie atvejai tik pavieniai, be to, yra grynai leksiniai, nesugamatinti, žr. ten pat, p. 330. Taigi apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorija baigė formuotis atskirosse germanų kalbose savarankiškai ir palyginti vėlyvu periodu.

ba kai pabrëžiamas apibendrintų daiktų išskyrimas jų neindividualizuojant (žr. 5. 1, 2; 6. 1, 2).

Dar didesnis įvardžiuotinių ir paprastųjų būdvardžių vartojimo nenuoseklumas senuojuose lietuvių kalbos raštuose. Cia dažnai įvardžiuotinės formos vartojamos, kai apibrëžtumo nėra, tik pabrëžiama būdinga ypatybė arba ypatybės gausumas, pvz.: *pátiš yra ir liektis*, *wissadós piktáię káimenę DP 88; búwo nusiųsti kaip áwis tarp smarkiųjų wilkų DP 213; Noe pati aschma, pagalei tawa didzoia Sussimilima, palaikei Mž 103; O qni' mārių bus girdēti vžimai ir staugimai báisus, ir rinkimai dídziūių wílnių DP 14.*

Neretai tokiuose pat kontekstuose vartojamos ir įvardžiuotinės, ir paprastosios formos, plg.: *Tad' kaipó móte geróii wírui sawám' tarnáuia ne drin' kokiós sawós ̄paczios náudos DP 561; kaip' pagérbta ir gerá móte ne drin' ko kito grâžinas ir rēdos, tiektái idánt' ̄sitekétų akimus wíro sawo DP 561; gérasis Piemù pralidi awis sawás ir iszlaidinéie ies DP 247; Piemù géras eit pírm̄ awių sawý DP 247.*

Dėl latvių kalbos įvardžiuotinių formų nenuoseklaus vartojimo plg. Gāters 1959.

Antra vertus, pateikti duomenys rodo, kad įvardžiuotinių būdvardžių determinacinę reikšmę bei determinacijos laipsnį lemia ne tik įvardis, bet pirmiausia būdvardžio ir pažymimojo žodžio sintaksinis-semantinis junginys bei platesnis kontekstas. Kontekstas išskiria bei nurodo daiktą, įvardžiuotinė dalelė tik pabrëžia tą išskyrimą bei nurodymą. Įvardžiuotinis būdvardis turi pabrëžiamą reikšmę ir tada, kai nėra išskyrimo bei nurodymo, kai tik pabrëžiama būdinga žinoma ar tik suponuojama kaip žinoma daikto ypatybė.

Taigi lietuvių kalbos duomenys neparemia aiškinimo, kad pirminė įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė buvo determinacinė, o šios reikšmės lémėjas buvo anaforinis įvardis **io-*. Akivaizdus šio aiškinimo prieštaringumas yra tai, kad anaforinė įvardžio **io-* reikšmė remiama įvardžiuotinių būdvardžių determinacine reikšme, kuri savo ruožtu laikoma pirminė dėl įvardžio **io-* anaforinės reikšmės.

Įvardžiuotinių būdvardžių determinacinės reikšmės laikymas pirmine baltų ir slavų kalbose buvo kritikuotas ir anksčiau, žr. Hermann 1912, 90 (išn.); Истрина 1917, 33–62; Руднев 1957, 201, 209.

10. Daugelio tyrinėtojų laikomasi nuomonės, kad įvardis, prisijungęs prie būdvardžio, iš kilmės buvo ne anaforinis, bet reliatyvinis (žr. Delbrück 1893, 433; Hermann 1912, 90; 1912 (a), 243 tt.; 330; 1926, 11; Specht 1926, 90; 1932, 272; Мейе 1951, 358⁹; Schwyzer 1936, 150 t.; Fraenkel 1947, 16; 1950, 81 t; Endzelin 1922, 344; Endzelins 1951, 466; 1957, 138; Эндзелин 1953, 74; Zinkevičius 1957, 11). Šio įvardžio reliatyvinę kilmę patvirtina kitose ide. kalbose vartojami **io-* kamieno reliatyviai įvardžiai (žr. toliau).

Jeigu įvardis **io-* iš kilmės reliatyvinis, tai koks įvardžiuotinių būdvardžių sudarymo pagrindas ir kokia jų pirminė reikšmė? Šį klausimą sprendė daugelis mokslininkų.

⁹ Plg. A. Meillet ankstesnę nuomonę, kad **io-* yra anaforinis įvardis (Мейе 1938, 334).

Nemaža dalis autorų yra tos nuomonės, kad pirminė įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė buvo pabrėžiamoji. Taigi įvardžiuotiniai būdvardžiai yra iš kilmės emfatiniai dariniai, susidarę dėl žymimojo daikto pabrėžimo. Ši nuomonė paprastai remiama lietuvių kalbos pabrėžiamosios reikšmės įvardžiuotinių būdvardžių pavyzdžiais bei nenuosekliai jų vartojimu (žr. Hermann 1912, 90; Fraenkel 1947, 16; 1950, 120 t.; ypač Arumaa 1952, 163 tt.).

Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose įvardžiuotinės formos tiesiai vadintinos „adjectiva emphatica“, „compositum emphaticum“ – žr. Klein 1653, 25 t.; Schultzen 1673, 23 t.; Haack 1730, 268; Ostermeyer 1791, 38 t. Lietuvių kalbos įvardžiuotines formas laiko emfatinėmis ir A. Sennas (1929, 127 tt., 134 t.). Kad latvių kalbos įvardžiuotinės formos vartojamos emfatiškai, žr. Gāters 1959, 137; Tuldava 1973.

Aiškinant įvardžiuotinius būdvardžius iš kilmės kaip emfatinius darinius, kyla daug klausimų. Visų pirma neaišku, kokiame kalbiname kontekste jie pirmiausia atsirado, kodėl įvardis prisijungė prie būdvardžio, o ne prie daiktavardžio, ką iš pradžių pabrėžė įvardžiuotiniai būdvardžiai – daiktą ar ypatybę ir kt.

H. Wissemannas (1957, 72), iš esmės būdamas emfatinės įvardžiuotinių būdvardžių kilmės šalininkas, aiškina pirminę įvardžiuotinių būdvardžių reikšmę kaip ekspresinę jungiamosios dalelytės (Gelenkspartikel) funkciją, iš kurios vėliau išsirutulijo artikelio pobūdžio funkcija. Bet kaip suprasti tą jungiamąją dalelytę bei jos ekspresinę funkciją, taip ir lieka neaišku.

Kai kurie autoriai kaip pirminę, senovinę įvardžiuotinių būdvardžių funkciją nurodo pastovios ypatybės pabrėžimą (žr. Gāters 1959, 140 – dėl baltų kalbų; Селищев 1952, 127 – dėl slavų kalbų). Kad sen. rusų kalboje įvardžiuotiniai būdvardžiai, skirtingai nuo paprastųjų, žymėjo pastovų, iprastą daikto požymį, jau anksčiau yra kelta (žr. Истріна 1919, 33–62; Шахматов 1941, 189 t.). Kaip nurodo E. Istrina, pastovus, iprastas, žinomas daikto požymis, reiškiamas įvardžiuotiniai būdvardžiai, pats savaime suprantamas tam tikrame kontekste, neturi esminės reikšmės sakinyje, nepasižymi energiškumu ir nepatraukia dėmesio. Tuo tarpu paprastasis būdvardis priešingai – reiškia daikto požymį, esminį tame sakinyje, pasižymintį energiškumu. Paprastasis būdvardis visada keičia daiktavardžio reikšmę.

Čia minimi pastovių ypatybę žymintys įvardžiuotiniai būdvardžiai atitinka anksčiau mūsų nurodytus lietuvių kalbose pabrėžiamosios reikšmės įvardžiuotinius būdvardžius, reiškiančius būdingą, žinomą daikto ypatybę. Jie dažnai yra pastovūs epitetai (žr. 6. 1).

Nurodytieji autoriai plačiau neaiškina, kodėl pastovios ypatybės žymėjimas yra pirminė įvardžiuotinių būdvardžių reikšmė.

Yra tyrinėtojų, kurie įvardžiuotinių būdvardžių susidarymą sieja su kalbos varotojo polinkiu vengti dviprasmybių, dėl to daugiau diferencijuojant būdvardžius nuo daiktavardžių buvo sudarytos įvardžiuotinės formos (žr. Руднев 1957, 200 t.; Dost'jal 1958, 92). Toks grynais morfoliginis įvardžiuotinių formų atsiradimo aiškinimas nėra įtikinamas. Lietuvių kalboje priešingai – susidarę įvardžiuotiniai būdvardžiai su postpoziciniu įvardžiu **jo-* veikė paprastuosius, t. y. pastarieji įvardžiuotinių būdvardžių veikiami, nominalinę fleksiją pakeitė pronominaline.

11. Jau seniai baltų ir slavų įvardžiuotiniai būdvardžiai yra gretinami su indoiranėnų ir graikų kalbų konstrukcijomis, sudarytomis su tuo pačiu įvardžiu **jo-* (žr. Meillet 1902–1905, 202; Meče 1951, 358; Hermann 1912 a, 330, 243 tt.; 1912, 90 tt.; Specht 1932, 273; Wackernagel, Debrunner 1930, 554 tt.; Schwyzer 1936, 151; Fraenkel 1950, 82 t.; Seiler 1960, 204 tt.; Беневенист 1974, 235; Balázs 1973, 73), pvz.: s. ind. *vīśve marúto yé sahásah* „visi Marutai kurie galingiausiai“; Av. *daēvō yō apaōšō* „demonas kuris Apaošas“; gr. Hom. *Τεῦκρός δὲ ἀριστος Αχαιῶν* „Teukras kuris geriausias iš Achajų“ ir pan.

Žinoma, tarp baltų ir slavų įvardžiuotinių būdvardžių ir nurodytųjų indoiranėnų konstrukcijų yra skirtumų. Įvardis **jo-* indoiranėnų konstrukcijoje paprastai eina po daiktavardžio prieš būdvardį. Jis vartojamas ir su daiktavardžiais be būdvardžio. Šiuos skirtumus ypač pabrėžė J. Endzelynas gindamas baltų-slavų įvardžiuotinių būdvardžių specifinę darybą (žr. Эндзелин 1911, 131 t.; 1953, 74 t.).

Antra vertus, lietuvių kalbos senuosiouose raštuose randama priešdėlinių dalyvių bei būdvardžių įvardžiuotinių formų su įvardžiu **jo-* prieš būdvardį, pvz.: *ne iam turineziam* BP II 241; *ne iokałtoiā* KN 258 (įvardis pakartotas du kartus: prieš būdvardį ir po būdvardžio, daugiau pavyzdžiu žr. Büga 1930, 66; Zinkevičius 1957, 7 t.). Lietuvių kalboje žinoma būdvardžių daryba su tuo pačiu įvardžiu **jo-* ir iš daiktavardžių vn. viet. arba dg. kilm. formų, kur įvardis turi ryškią reliatyvinę reikšmę, pvz.: *tēwo dągūiię jo* DP 99 (plg. *Tēwo māno, kursái yra dągūię* DP 99); *dáiktų ... žeméié̄ti* DP 7; *mūsūjūs* „kuris mūsų“, *prūsaičiūjūs* = kuris Prūsaičių“ (Kurschat 1876, 98), žr. Specht 1926, 89 t.; plg. Skardžius 1943, 67, kur šių darinių paralelė su įvardžiuotinėmis formomis nepripažistama.

Sen. indų kalboje taip pat yra pavyzdžių, kur įvardis **jo-* eina po būdvardžio: *sá rátrī páritakmyā yá* „ta naktis mirštama (klajojanti) kuri“ (Wackernagel, Debrunner 1930, 557; Porzig 1923, [214]). Taigi nurodytieji skirtumai tarp baltų ir slavų įvardžiuotinių būdvardžių ir indoariečių vardažodinių konstrukcijų su įvardžiu **jo-* néra esminiai. Juos galima paaiškinti santykine chronologija.

12. B. Delbrückas (1900, 303 t.), vienas iš pirmųjų nurodės minėtasių konstrukcijas su įvardžiu **jo-* sen. indų ir Avestos kalboje, manė jas esant reliatyvinius sakinius be veiksmažodžio (nominalinius), išsirutuliojusius iš tikrujų reliatyvinių sakinių. Tokios pat nuomonės buvo ir K. Brugmannas (1904, 659). Tik vėliau W. Porzinas (1923, 214, 289–291, 297, 300), nagrinėjės šias konstrukcijas sen. indų kalboje (Rigvedoj), priėjo prie išvados, kad tai néra reliatyviniai sakiniai, o saknio dalys (apozicija), ir jos yra senesnės už reliatyvinius sakinius su veiksmažodžiais. Šias konstrukcijas sen. indų kalboje laiko daiktavardžio apozicija taip pat J. Wackernagelis (žr. Wackernagel, Debrunner 1930, 536). Sprendžiant ši klausimą, svarbus yra J. Gondos darbas (1954, 1–41), kur remiantis gausia neindoeuropiečių ir indoeuropiečių kalbų medžiaga įtikinamai parodyta, kad nominalinės reliatyvinės grupės su **jo-* yra palyginti nepriklausomos ir turi emfatinių pobūdžio izoliuojamają, identifikuojamąją funkciją. Kad konstrukcijos su **jo-* néra reliatyviniai sakiniai ir

yra senesnės už pastaruosius, galutinai įrodė E. Benvenistas (žr. Бенвенист 1974, 227, 236 tt.), gretindamas minėtąsias indoiranėnų bei graikų konstrukcijas su atitinkamomis neindoeuropiečių kalbų konstrukcijomis, prisijungusiomis prie daiktavardžių ne kaip relatyvinis sakinys, bet kaip apozicija. Tokios pat nuomonės yra H. Seileris (1960, 203) ir G. Gren-Eklund (1978, 55, 57 t.).

13. Lietuvių kalbos medžiaga rodo, kad įvardžiuotiniai būdvardžiai taip pat iš kilmės yra buvę apoziciniai junginiai. Lietuvių kalboje, ypač liaudies dainose bei joms savo menine stilistika artimuose raštuose, pasitaiko įvardžiuotinių būdvardžių, einančių po pažymimojo žodžio, dažnai su kitais kartojamais žodžiais, ypač su asmeniniais II asmens įvardžiais, asmeninių bei sangražinio įvardžių kilmininkais (*mano, tavo, savo, jo, jos*), parodomaisiais įvardžiais, prielinksniais, jaustukais, kartojamomis tarinio grupėmis. Dažnai tokios grupės su įvardžiuotiniais būdvardžiais vartojamos kreipiniuose, pvz.: *Tu ūžuole, tu žaliasai, nestovėk ie prie kelelio DD 52; Tu girala, tu žalioji, kodėl žiemą nežaliuoji DD 155; Jūs skrynelės, jūs margosios, daugiau jūsų nedangscisu DD 140; Oi jūs rūtelės mano, oi jūs žaliosios mano DD 124; Berneli mano, jaunasis mano, liepk vesti atgal širmuosius žirgelius KrėvRR I 98; Mano rašteliai, o vivingrieji, saulei kaitinant, dar pabligėste! RD 40; Oi dukralės, oi jaunosios, turit senų motulį DD 170; Bék, žirgeli, bék berasai DD 90; Vai, nutilkite, vėjeliai, nepūskite, šiaurieji KrėvRR I 206.*

Atitinkamų įvardžiuotinių būdvardžių konstrukcijų yra užsikonservavusių ir kitais atvejais (ne kreipiniuose), pvz.: *Tavo viršūnėn, tavo tankiojon, vis degulė kukavo DD 148; Lakštingalė paukšteli tai tavo mergelė, jos sparneliai, jos eiklieji, tai baltos rankelės (d.) Vlk; Už jūrų marių, už mėlynųjų, kaitroji ugnelė ty kūrinosi DD 26; krito piktas priešas nuo eiklaus žirgo po kanopėlėmis ant juodos žemelės, ant drėgnosios KrėvRR I 211; bernuželiai grąžino žirgelius atgalio, varė širmuosius atgalio KrėvRR I 149; Dunda bilda skrynelės, dunda bilda margosios DD 57; Sliūkso kaselės, sliūkso geltonosios JD 610; Tai verkė mergelė, tai verkė jau noji, verkė mergelė, verkė jaunoji, skundzas sanai motulai DD 43; Ak, be padangių, be mėlynųjų sunku sunku SNerR I 37.*

Pasitaiko tokią įvardžiuotinių būdvardžių ir po daiktavardžių pozicijoje einančių asmeninių įvardžių, pvz.: *Testa būna, kas bus, aš už tavęs jau nojo tekėsiu... KrėvRR I 92; Ar tu nematei, ar nepastebėjai: miglose kėlės šviesi saulelė, kai tu balnojai ristą žirgelį, tamšiu ji apsiniaukė juodu debeseliu, kai tu jaunasis sėdai balnelin KrėvRR I 147.*

Nurodytojo tipo konstrukcijose įvardžiuotinis būdvardis yra izoliotas nuo daiktavardžio. Jo izoliaciją dar padidina kartojami žodžiai. Įvardžiuotinis būdvardis kartu su kartojamais žodžiais, ypač įvardžiais, dar kartą, pabrėžtinai pažymi daiktą ji naujai apibūdindamas. Įvardžiuotinis būdvardis čia nėra daiktavardžio atributas. Jis turi sakinyje tokią pat poziciją kaip daiktavardis, su kuriuo suderintas, ir vienodai santykiauja su bendru sakinio nariu. Taigi pagal sintaksinį santykį čia įvardžiuotinis būdvardis yra daiktavardžio apozicija, papildomai nurodanti daiktavardžio reiškiamą daiktą. Su kartojamais žodžiais jis sudaro ritmiškai ir intonaciškai izoliuotą apozicinę grupę. Kad įvardžiuotinis būdvardis čia sintaksiškai atitinka daik-

tavardį, liudija ir tokios konstrukcijos, kur vietoj įvardžiuotinio būdvardžio vartojamas daiktavardis, artimas savo reikšme pažymimajam žodžiui, pvz.:

Už ažarėlio, už vandenėlio, rinko mergelė drabnas vuogelas DD 58; Išaisiu motula, išaisiu, širdela, su vienu dienu, su adyneli DD 43; Oi tu mergela jaunoji, tu lelijėla baltoji DD 99.

Paprastieji būdvardžiai tokiais atvejais neturi pabrėžtino nurodymo, izoliuojamosios funkcijos, pvz.: *A-a, a-a, vaikeli, mažas, nedideli* VD 45; *Čičiu liliu, sūnaitėli, tu mano mažiausias* VD 62. Čia paprastosios būdvardžių fomas, nors ir eina po pažymimojo žodžio, bet turi predikatinę atspalvį.

Nurodytaisias konstrukcijas su įvardžiuotiniais būdvardžiais galima parafrazuoti taip: *Jos sparneliai, jos eiklieji* ⇒ **jos sparneliai, jos eiklūs kurie*. Sintaksiniu požiūriu transformuotoji konstrukcija visiškai atitinka indoiranėnų konstrukcijas, kuriose įvardis eina daiktavardžio pozicijoje ir turi apozicijos funkciją: jis pakartotinai nurodo tą patį daiktą kaip pažymimasis daiktavardis. Šiuo atveju prisimintinas J. Kuryłowicziaus (žr. Курлович 1962, 206) pasakymas, jog „tokios formos kaip sl. *slēpž-jb* „aklasis“ yra junginiai, ekvivalentiški daiktavardžiams, nes genetiškai *jb* – daiktavardiškasis įvardis, pažymimas būdvardžio“.

Lietvių ir indoiranėnų kalbų nurodytųjų konstrukcijų sintaksinis atitikimas liudija įvardžiuotinius būdvardžius išsirutuliojus iš to paties tipo konstrukcijų. Svarbu tai, kad tiek lietuvių, tiek indoiranėnų konstrukcijose įvardis su būdvardžiu éjo po daiktavardžio ir papildomai nurodė bei pažymėjo jo reiškiamą daiktą. Įvardžiuotinės formos susidarė (baltų ir slavų kalbose) iš tokų izoliuotų būdvardžio ir įvardžio junginių, kuriuose įvardžio įprasta vieta buvo po būdvardžio. Tokioje pozicijoje įvardis tapo enklitiku ir susiliejo su būdvardžiu. Tuo tarpu indoiranėnų bei graikų atitinkamose konstrukcijose įvardis **io-* éjo po daiktavardžio, bet paprastai prieš būdvardį ir todėl su juo nesusiliejo į vieną formą. Be to, indoiranėnų minėtosios konstrukcijos vartojamos ir be būdvardžio.

14. Konstrukcijos, kur apozicija eina įvardis po daiktavardžio, yra gana dažnas reiškinys indoeuropiečių kalbose. Lietvių kalboje yra nemaža tokų konstrukcijų, kur įvardis, pakartotas po daiktavardžio toje pačioje pozicijoje kaip apozicija, pabrėžtinai dar kartą nurodo žymimąjį daiktą. Pvz., įvairiose tarmėse taip vartojamas įvardis *jis, ji*: *O tas vilkas nepavyerydamas bėga jisai žiūrėt* LB 257; *O tas raganius, kai išbudo, tai jis supyko labai* LB 247; *O karvės, kai šilta, tai jos sugula* Vlč (LKT 188); *Tiktais vienas tavo mielas tai jis jaunas tykiai joja* DD 52.

Įvardžiai *jis, ji, tas, ta* eina apozicija po daiktavardžio toje pačioje pozicijoje ir tokio tipo dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos sakiniuose, pvz.: *Vežėjas Pranciškus – tas tai nė pono nebijo!* Myk-PutS I 290; *Ančių – tū begalinės minios užplūdo* ŽemR I 80; *Valdovų laimė – ji visai kitokia* MarcinkM 112.

Didesniams pabrėžimui prieš įvardį dar pridedama dalelytė *ir*, pvz.: *Net šimtamečės senutės ir tos éjo pasėdėti lauke* Balč AP273; *net gyvuliai ir tie nusigando* KrėvŠP₁ 139–140; *Višta Gudeliuose ir ta du sykiu ant dienos (= per dieną) deda* PietRR 240.

Atitinkamą poziciją lietuvių kalboje taip pat gali užimti įvardžiai *pats, -i, visas -a, vienas, -a, kitas, -a* ir kt., pvz.: *visas pasaulis jį pati kaltina, pagaliau paukštė-*

liai patys lyg sakyte sako ŽemR I 199; *Paskutinieji žodžiai meisteriui pačiam atrodo kaip tolimas aidas* CvR IX 253; *Sabaliauskų vaikai visi i tėvą – balti Nvn;* *Šalininkai – vieni Katrę peikė, kiti... tik pečius traukė* ŽemR I 71.

Visur čia po daiktavardžio daroma pauzė ir įvardis eina daiktavardžio pozicijoje pakartotinai nurodydamas žymimąjį daiktą. Pagal sintaksinius santykius šiuose sakiniuose *paukšteliai patys*, *Sabaliauskų vaikai visi* ir kt. atitinka modelį *jie patys, jie visi*, kur įvardžiai taip pat susiję apoziciniu santykiu.

Tokių konstrukcijų vartojama ir kitose ide. kalbose, pvz., s. vok. aukšt. su 3 asm. įvardžiu: *dér sélbe hérre är wäre ein Lohnoisäre „pats ponas jis buvo vienas iš Lohnoiserų“* (Paul 1956, 123–124). Balkanų kalbose po daiktavardžio toje pačioje sintaksinėje pozicijoje vartojamos trumposios nekirčiuotos asmeninių įvardžių formos, dar kartą nurodančios žymimąjį daiktą, pvz., bulg.: *Тогава аз не знаех, че Займов го нямаше в народната библиотека „Тада аз не зинау, кад Zaimovo jo nebuvu liaudies bibliotekoje“* (Лопашов 1978, 29). Daug pavyzdžių, kur po daiktavardžio toje pačioje sintaksinėje pozicijoje eina asmeninis arba parodomasis įvardis, pateikia iš ne indoeuropiečių kalbų J. Balázsas (1973, 67 tt.)

Tokios pat rūšies konstrukcijos, kur įvardis po daiktavardžio eina apozicija (vienas ar su būdvardžiu), sudarė pamatą atsirasti ir įvardžiuotiniams būdvardžiams.

15. Daugelis tyrinėtojų, nagrinėjė minėtąsias indoiranenė kalbų konstrukcijas, nurodo, kad reliatyvinis įvardis **yo-*čia turi artikelio pobūdžio reikšmę, skirtingą nuo tikrosios reliatyvinės, arba koreliacinės, reikšmės. B. Delbrückas (1900, 303 tt.) ir K. Brugmannas (1904, 659) šią įvardžio **yo-* funkciją laikė nauja, išsirutuliojusia iš tikrosios reliatyvinės reikšmės, tačiau vėlesni autoriai, ypač pastaraisiais dešimtmeciais J. Gonda (1954, 18, 22) ir E. Benvenistas (Бенвенист 1974, 238) aiškiai įrodė, kad **yo-* kaip „frazės įjungėjo“ (includer), arba „determinanto“, funkcija yra pirminė ir iš jos išsirutuliojo reliatyvinė (koreliacinė) šio įvardžio reikšmė. Kad **yo-* įvardis iš kilmės nėra grynas reliatyvinis, bet savo reikšme susijęs su anaforiniu įvardžiu, pastaruoju metu nurodo ne vienas tyrinėtojas (žr. Иванов 1958, 41; Гухман, СГГЯ 1963, 330; Szemerényi 1970, 194; Watkins 1962, 16); ypač remiamasi tuo, kad hetitų ir tocharų kalbose **yo-* kamieną turi sujungiamosios enklitinės dalelytės (het. *ja* „ir“, toch. A *yo* „ir“), etimologiskai susijusios su šiuo įvardžiu.

Antra vertus, **yo-* įvardžio determinacinė funkcija nurodytojo tipo konstrukcijose neatitinka funkcijos tikrojo žymimo artikelio, išsirutuliojusio iš parodomujų įvardžių naujosiose romanų ir germanų kalbose. Kad indoiranenė konstrukcijose įvardis **yo-* nereiškia apibrėžtumo, jau yra nurodė J. Endzelynas (Эндзелин 1953, 74–75), B. Rosenkranzas (1958, 97). Pastaruoju metu J. Gonda (1954, 18; 1959, 25) įtikinamai įrodė, kad šis įvardis, iš prigimties nebūdamas grynas reliatyvinis, taip pat nėra tapatus anaforiniam įvardžiui. Jis, kaip „frazės įjungėjas“, turėjo izoliacijos, išskyrimo, pabrėžimo funkciją, plg. dar Balázs (1973, 73), kur šis įvardis nurodytosiose konstrukcijose laikomas situatoriumi, papildomai, pabrėžtinai nurodančiu bei identifikuojančiu anksčiau minėtą daiktą.

Tokiose lietuvių kalbos konstrukcijose *jos sparneliai, jos eiklieji* įvardžiuotinės formos taip pat neturi tikrosios apibrėžiamosios funkcijos, jos pabrėžia, dar kartą

nurodo žymimąjį daiktą, iškeldamos jo būdingą, žinomą ypatybę. Tas pats ir latvių kalboje (Gāters 1959, 142).

Kad įvardis **yo*- iš pradžių neturėjo aiškios determinacinės reikšmės, rodo ir tai, jog minėtosios vardažodinės konstrukcijos su įvardžiu **yo*- indoiranenė bei graikų kalbose tipologiškai atitinka vardažodines konstrukcijas su kitu reliatyviniu įvardžiu **k^uo* / **k^ui*, randamas hetitų ir lotynų kalbose, pvz., het. *kuiš*: šallayaškan DINGIR^{MES} -aš kuiš šallis „(tarp) didžiujų dievų kuris didysis“; lot. *qui*: *qui patres qui conscripti* „(paž.) kurie tévali (senatoriai) kurie išrinktieji“ (žr. Бенвенист 1974, 236 t.).

Atitinkamų konstrukcijų su santykiniu prieveiksmiu *kur* pasitaiko ir lietuvių kalboje (žr. 5.1). Jos čia taip pat neturi tikrosios determinacinės reikšmės ir atstoja silpno apibrėžtumo įvardžiuotinius būdvardžius.

Taigi įvardis **yo*- iš pradžių turėjo tam tikrą anaforinės reikšmės atspalvi, bet nebuvo tikrasis anaforinis parodomasis įvardis. Anaforinės reikšmės atspalvi reliatyvinis įvardis **yo*- galėjo igyti, eidamas su būdvardžiu apozicija tapačioje daiktavardžiu pozicijoje ir dar kartą pabrėžtinai nurodydamas tą patį daiktą kaip ir pažymimasis daiktavardis. Šio įvardžio anaforinės reikšmės atspalvi nulémė jo sintaksinė pozicija. Kitais atvejais, ne nurodytojo tipo konstrukcijose, įvardis **yo*- anaforinės reikšmės atspalvio neturi. Taigi įvardis **yo*-, su kuriuo buvo sudarytos baltų ir slavų įvardžiuotinės formos, nėra nei grynas reliatyvinis, nei tikrasis anaforinis. Dėl to veltui ginčiamasi, ar šis įvardis anaforinis, ar reliatyvinis.

16. Susidarius morfologinėms įvardžiuotinių būdvardžių formoms iš apozicinių junginių, jų pirminė reikšmė – pabrėžti, dar kartą nurodyti žymimąjį daiktą – pasidarė tiesiogiai priklausoma nuo būdvardžio ir daiktavardžio sintaksinio-semantinio junginio bei platesnio konteksto. Įvardžiuotiniai būdvardžiai, žymintys būdingą daikto ypatybę, išlaikė gryna pabrėžiamąją reikšmę, o įvardžiuotiniai būdvardžiai, reiškiantys išskiriamaąją daikto ypatybę, išrutuliojo apibrėžiamąją reikšmę. Išskiriamaąją reikšmę turintis būdvardis ir be įvardžiuotinės dalelės išskiria daiktą, bet įvardžiuotinė dalelė sustiprina išskyrimą, nurodo tą daiktą kaip žinomą, apibrėžtą (žr. išskyrimo būdus 3.2).

Reikia pasakyti, kad tarp pabrėžiamosios ir apibrėžiamosios reikšmės įvardžiuotinių būdvardžių nėra griežtos ribos. Tie patys įvardžiuotiniai būdvardžiai su tais pačiais pažymimaisiais žodžiais viename kontekste turi pabrėžiamąją reikšmę (žymi būdingą daikto ypatybę), o kitame – jau apibrėžiamąją (žymi išskiriamaąją daikto ypatybę). Tai priklauso nuo platesnio konteksto. Pavyzdžiu, šiuose sakiniuose įvardžiuotiniai būdvardžiai turi pabrėžiamąją reikšmę:

Čia, giliųjų ezerelių paversmiuose ir tyliųjų miškų upelių paliūnėse, augo klestėjo įvairių įvairiausių medžių VienR IV 13; *Juodoju maru teišmirs, kas nori mumis laisvę atimt* SNérR I 330 (plg. dar 6.1).

Kitame kontekste su tuo pačiu pažymimuoju žodžiu šie įvardžiuotiniai būdvardžiai galėtų turėti apibrėžiamąją funkciją. Taigi perėjimas iš pabrėžiamosios įvardžiuotinių būdvardžių reikšmės į apibrėžiamąją nėra sunkus. Įvardžiuotinių būdvardžių dinaminė raida ėjo iš pabrėžiamosios reikšmės į didesnį apibrėžtumą, individualizaciją per silpno apibrėžtumo atvejus, kai įvardžiuotiniai būdvardžiai iš-

skiriami daiktai, bet neapibrėžiami, neindividualizuojami. Neatsitiktinai šio tipo pavyzdžių gausu patarlėse, apibendrintuose pasakymuose, atspindinčiuose senesnį įvardžiuotinių formų vartojimo sluoksnį (žr. 5.2). Tokio vartojimo pavyzdžiai patvirtina ir įvardžio **yo-* iš kilmės negriežtą determinacinę reikšmę, plg.: *tylioji* (= *kuri tyli*) *kiaulė giliau šaknį knisa*. Kad pabrėžiamosios reikšmės įvardžiuotiniai būdvardžiai (žymintys būdingą ypatybę arba ypatybės gausumą) yra pirminiai, liudija ir jų vartojimas liaudies dainose kaip pastovių sustabarėjusių pasakymų (žr. 6. 1, 2).

17. Pietinėse lietuvių kalbos tarmėse, ypač vakarinių dzūkų, rytų ir vidurio aukštaičių pietinėse dalyse, įvardžiuotiniai būdvardžiai nevartojami apibrėžiamaja reikšme. Čia įvardžiuotinius būdvardžius paprastai randame užsikonservavusius liaudies dainose pabrėžiamaja reikšme. Tokia įvardžiuotinių būdvardžių vartosena tikriausiai yra ne nauja, o archaiška. Šiose tarmėse įvardžiuotiniai būdvardžiai neišrutuliojo apibrėžiamosios reikšmės. Šią reikšmę čia gavo ne įvardžiuotinės, bet kitos būdvardžių formos, paprastai mažybiniai būdvardžiai, išairūs kiti būdvardžių vediniai su galūne -*is*, -*é*, pvz.: *Kur mano aštrulis* (= *aštrusis*) *peilis?* Rdm; *Didžiules* (= *didžiąsias*) *bulbas sau imam, mažiules* (= *mažąsias*) *kiaulėms* Lp; *Baltukė* (= *baltoji*) *višta* Rdm; *Gerulis* (= *gerasis*) *galas aukštyn* Lzd; *Kur tos mano drižnės* (= *dryžosios*) *kelnės?* Rdm.

18. Būdinga, kad apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategoriją išrutuliojo tik būdvardžiai, iš dalies neveik. dalyviai, kurie turi konkretias leksines reikšmes ir jomis galėjo išskirti bei padėti apibrėžti daiktus. Skaitvardžiai ir įvardžiai, nors ir turi įvardžiuotines formas, apibrėžtumo / neapibrėžtumo kategorijos nesudarė, t. y. skaitvardžių ir įvardžių įvardžiuotinės formos lietuvių kalboje liko pabrėžiamojo pobūdžio.

19. Jeigu įvardžiuotiniai būdvardžiai yra iširutulioję iš sintaksinių (apozicinių) konstrukcijų, paraleliškų indoiranėnų bei graikų konstrukcijoms su tuo pačiu įvardžiu **yo-*, tai jų ištakos siekia indoeuropiečių bendrąją epochą. Tuo būdu baltų ir slavų kalbose įvardžiuotiniai būdvardžiai (morfologinės formos) galėjo iširutulioti iš sintaksinių konstrukcijų savarankiškai kaip paralelinis reiškinys, turintis savo pradžią žiloje senovėje (plg. Zinkevičius 1957, 13; 1978, 100; Kazlauskas 1972, 73). Iš tikrujų baltų ir slavų įvardžiuotiniai būdvardžiai, nors yra tos pačios kilmės, turi ir nemaža skirtumą. Slavų kalboms būdinga labai greitai susiliejusi nominalinė būdvardžio ir įvardžio fleksija, greita jų reikšmės (skirtingai nuo paprastųjų būdvardžių) niveliacija, apibendrinimas įvardžiuotinių ir paprastųjų būdvardžių vartojimo pagal sintaksinę funkciją, paprastųjų formų nykimas, įvardžiuotinių įsigalėjimas (lietuvių kalboje atvirkščiai – nyksta įvardžiuotinės formos) ir kt. Baltų kalbose¹⁰, ypač lietuvių kalboje, šios formos tiek formaliu, tiek reikšmės atžvilgiu yra daug „skaidresnės“, dar daug kur išlaikiusios pirminius jų raidos pėdsakus ir gali paaikinti slavų kalbų įvardžiuotinių būdvardžių praeitą raidą.

¹⁰ Prūsus kalbos paminkluose yra užfiksuoti įvardžiuotinių formų, bet tiek mažai, kad iš jų spręsti apie jų reikšmes bei vartoseną sunku.

LITERATŪRA

- Arumaa P. Zur Rolle der Partikel in der litauischen Deklination. — Studi Baltici. 1952, 9, N. S. 1, p. 163—172.
- Balázs J. Funktionswerte der Pronominalität. — Budapest, 1973.
- Bezzenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts. — Göttingen, 1877.
- Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1904.
- Brugmann K. Pronominale Bildungen der indogermanischen Sprachen. — Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse. Leipzig, 1908, Bd. 60, 1, S. 11—84.
- Brugmann K. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1911, Bd. 2, T. 2.
- Delbrück B. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1893, T. 1; 1897, T. 2; 1900, T. 3.
- Dost' al J. [Ответы на вопросы]. — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкоznанию (к IV Международному съезду славистов). М., 1958.
- Endzelin J. Lettische Grammatik. — Riga, 1922.
- Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. — Riga, 1951.
- Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. — V., 1957.
- Fraenkel E. Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des M. Pietkiewicz von 1598. — Göttingen, 1947.
- Fraenkel E. Die baltischen Sprachen. — Heidelberg, 1950.
- Gäters A. Das bestimmte Adjektiv im Baltischen. — KZ. 1959, Bd. 76, H. 1/2, S. 136—159.
- Gonda J. The Original Character of the Indo-European Relative Pronoun *jo-*. — Lingua. 1954, vol. 4, p. 1—41.
- Gonda J. Amplified Sentences and Similar Structures. — In: Four Studies in the Language of the Veda. — s. Gravenhage, 1959.
- Gren-Eklund G. A Study of Nominal Sentences in the Oldest Upaniṣads. — Uppsala, 1978.
- Haack F. Vocabularium Lithvanico-Germanicum et Germanico-Lithvanicum ...; Nebst einem Anhang einer kurtzgefassten Litauischen Grammatic ... — Halle, (1730).
- Hermann E. Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionssätze. — Jena, 1912.
- Hermann E. Griechische Forschungen. — Leipzig-Berlin, 1912 (a), 1.
- Hermann E. Litauische Studien. — Berlin, 1926.
- Hirt H. Indogermanische Grammatik. — Heidelberg, 1934, T. 6.
- Kazlauskas J. Įvardžiuotinių būdvardžių raida baltų kalbose. — Kalbotyra, 1972, 24 (1), p. 57—74.
- Klein D. Grammatica Litvanica — Regiomonti ..., 1653.
- Koschmieder E. Primäre und sekundäre Funktionen. — Die Welt der Slawen. 1962, N 7, H. 4, S. 408—422.
- Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. — Heidelberg, 1964.
- Kuryłowicz J. Indogermanische Grammatik. — Heidelberg, 1968, Bd. 2.
- Kuryłowicz J. Fleksja przymiotnika w bałtyckim a słowiańskim. — Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie, 1969, t. 12, 2, s. 444—447.
- Kurschat F. Grammatik der litauischen Sprache. — Halle, 1876.
- Kurz J. [Ответы на вопросы]. — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкоznанию (к IV Международному съезду славистов). М., 1958, с. 86—90.
- Lietuvių kalbos gramatika / vyr. red. K. Ulvydas. — V., 1965, 1.
- Mareš F. V. [Ответы на вопросы]. — В кн.: Сборник ответов на вопросы по языкоznанию (к IV Международному съезду славистов). М., 1958, с. 93—95.
- Meier G. F. Das Zéro-Problem in der Linguistik. — Berlin, 1961.
- Meillet A. Études sur L'Étymologie et Le Vocabulaire du Vieux Slave. 2 ed. — Paris, 1902—1905.

- Miklosich F. Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen. — Wien, 1874.
- Ostermeyer G. Neue litauische Grammatik ans Licht gestellt [...]. — Königsberg, 1791.
- Otrębski J. Gramatika języka litewskiego. — Warszawa, 1956, 3.
- Paul H. Deutsche Grammatik, Bd. 3, T. 4: Syntax. — Halle (Saale), 1956.
- Porzig W. Die Hypotaxe im Rigveda. — JF. 1923, Bd. 41, S. 210—303.
- Rosenkranz B. Zur Entstehungsgeschichte des bestimmten Adjektivs des Baltischen und Slawischen. — Die Welt der Slaven. 1958, 3, H. 2, S. 97—100.
- Rosinas A. Ar baltų *i- *jo- resp. *i- *jā- kamienai buvo relatyviniai? — Baltistica. 1975, t. 11(2), p. 165—170.
- Safarewicz J. Uwagi o zaimkowej postaci przymiotnika w języku litewskim. — Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie, 1969, t. 12, 2, s. 443—444.
- Schleicher A. Littauische Grammatik. — Prag, 1856, 1.
- Schultzen T. Compendium Grammaticae Lithvanicae. — Regiomonti, 1673.
- Schwyzer E. Die nominale Determination in den indogermanischen [Sprachen]. — KZ. 1936, Bd. 63, H. 3/4, S. 145—167.
- Seiler H. Relativsatz, Attribut und Apposition. — Wiesbaden, 1960.
- Senn A. Kleine litauische Sprachlehre. — Heidelberg, 1929.
- Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. — Heidelberg, 1966, 1.
- Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. — V., 1943.
- Specht F. Zur Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša. — „Tauta ir žodis“, 1926, 4, S. 84—100.
- Specht F. Die Flexion der n-Stämme im Baltisch-Slavischen und Verwandtes. — KZ. 1932, Bd. 59, S. 213—298.
- Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. — Darmstadt, 1970.
- Urbutis V. Žodžių darybos teorija. — V., 1978.
- Wackernagel J., Debrunner A. Altindische Grammatik. — Göttingen, 1929, Bd. 3, T. 1; 1930, Bd. 3, T. 2.
- Valeckienė A. Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas. — Kn.: Literatūra ir kalba. V., 1957, 2, p. 159—355.
- Valeckienė A. Dėl įvardžiuotinių savybių įvardžių savarankiškumo. — Kalbos kultūra, 1964, 7, p. 46—47.
- Watkins C. Preliminaries to a Historical and Comparative Analysis of the Syntax of the Old Irish Verb. — Celtica, 1962, vol. 6, p. 1—49.
- Wissemann H. Zur nominalen Determination. — IF. 1957, Bd. 63, H. 1, S. 61—78.
- Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. — Göttingen, 1908, 2.
- Vondrák W. Altkirchenslavische Grammatik, 2 Aufl. — Berlin, 1912.
- Vraciu A. Die Stellung des Baltoslavischen unter den indoeuropäischen Sprachen einschließlich der Sprachen des Balkans. — Linguistique Balkanique. 1977, 20, 3, p. 21—46; 1977 (a), 20, 4, p. 37—58.
- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. — V., 1957.
- Zinkevičius Z. Dėl įvardžiuotinių būdvardžių raidos. — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1978, 18, p. 99—105.
- Zeichen und System der Sprache: Veröffentlichung des 1. Internationalen Symposiums von 29. 9 bis 2. 10 1959 in Erfurt / Herausg. Hintzer F., Meier G. F., Seidel E., Steinitz W.—Berlin, 1962 (ZS).
- Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974.
- Бондарко А. Б. Теория морфологических категорий. — Л., 1976.
- Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. — Л., 1971.
- Бондарко А. В. Принципы описания категориальных значений морфологических форм в современных славянских языках. — В кн.: Славянское языкознание: VIII международный

съезд славистов (Загреб, Любляна, сентябрь 1978 г.) / Ред. кол. В. И. Борковский, О. И. Трубачев, С. Б. Бернштейн, Н. И. Толстой. М., 1978, с. 58—75.

Вайнрих Х. Текстовая функция французского артикла. — Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978, вып. 8, с. 370—387.

Вандриес Ж. Язык. — М., 1973.

Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. — М., 1979.

Гухман М. М. О единицах сопоставительно-типологического анализа грамматических систем родственных языков. — В кн.: Структурно-типологическое описание современных германских языков / Отв. ред. В. Н. Ярцева. М., 1966, с. 22—23.

Десницкая А. В. „Средний род“ или категория „определенной массы?“ — В кн.: Балканский лингвистический сборник / Отв. ред. Т. В. Цивьян. М., 1977, с. 275—293.

Десницкая А. В. К изучению ранних периодов истории албанского языка. — В кн.: Проблемы общего и германского языкознания / Ред. Э. М. Медникова и др. М., 1978, с. 103—115.

Докулил М. К вопросу о морфологических противопоставлениях (критика теории бинарных корреляций в морфологии чешского языка). — В кн.: Языкоzнание в Чехословакии / Ред. А. Г. Широкова. М., 1978, с. 88—118.

Докулил М. К вопросу о морфологической категории. — ВЯ, 1967, № 6, с. 3—16.

Иванов Вяч. В. Типология и сравнительно-историческое языкознание. — ВЯ, 1958, № 5, с. 34—42.

Истрин Е. Употребление именных и местоименных форм имён прилагательных в Синодальном списке I Новгородской летописи. — Известия отделения русского языка и словесности Российской АН. Пг., 1919, т. 23, кн. 1, с. 33—62.

Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка: Морфология. — М., 1953.

Кульбакин С. М. Древне-церковно-славянский язык. 2-е изд. — Харьков, 1913.

Курилович Е. Р. Заметки о значении слова. — ВЯ, 1955, № 3, с. 73—81.

Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М., 1962.

Курилович Е. О методах внутренней реконструкции. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1965, вып. 4, с. 400—433.

Лескин А. Грамматика старославянского языка. — М., 1890.

Лопашов Ю. А. Местоименные повторы дополнения в балканских языках. — Л., 1978.

Мартине А. Основы общей лингвистики. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 366—566.

Майе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. — М.—Л., 1938.

Майе А. Общеславянский язык. — М., 1951.

Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.—Л., 1946.

Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков. 2-е изд. — М., 1916, вып. 1.

Сравнительная грамматика германских языков / Отв. ред. М. М. Гухман. — М., 1963, т. 3.

Руднев А. Г. Внутренние закономерности употребления именных и местоименных прилагательных в древнерусском языке. — Slavia, 1957, гоč. 26, seč. 2, с. 192—211.

Селищев А. М. Старославянский язык. — М., 1952, ч. 2.

Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. — М., 1975.

Тулдава Ю. О развитии категории определенности в латышском языке (на материале текстов XVI—XVIII веков). — В кн.: Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками: Тез. докл. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. акад. Я. Эндзелина. Рига, 1973.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. — Л., 1941.

Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике. — М., 1970.

Шерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М., 1957.

- Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. — М., 1954.
- Эндзелин И. Славяно-балтйские этюды. — Харьков, 1911.
- Эндзелин Я. М. Древнейшие славяно-балтийские языковые связи. — Тр. Ин-т яз. и лит-ры АН ЛатвССР. Рига, 1953, № 2, с. 67—82.
- Якубинский Л. П. Из истории имени прилагательного. — Ин-т языкоznания: Доклады и сообщения. М., 1952, № 1, с. 52—60.

А. ВАЛЕЦКЕНЕ

КАТЕГОРИЯ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ / НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ И ПЕРВОНАЧАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ МЕСТОИМЕННЫХ ФОРМ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Резюме

Автор выделяет в литовском языке категорию определенности / неопределенности, в основе которой лежит противопоставление функций простых и местоименных форм прилагательных и страдательных причастий с несколькими разновидностями нейтрализации. Однако из этой системы выпадают местоименные прилагательные, имеющие функцию эмфатического характера; на грани данной категории находятся местоименные формы, обладающие слабо выраженным значением определенности.

Автор приходит к заключению, что местоименные прилагательные балтийских и славянских языков возникли от таких синтаксических конструкций, в которых местоимение **jo-* с прилагательным выступало в составе appositive оборота после существительного в той же позиции и повторно указывало на определяемый предмет. Таким образом, первоначальной функцией местоименных прилагательных был эмфазис определяемого предмета путем повторного указания. Значение определенности местоименных форм является вторичным, развившимся от эмфатической их функции. Отсутствие местоименных прилагательных со значением определенности в юго-западных говорах литовского языка объясняется автором как явление, отражающее более древний слой развития местоименных прилагательных. Местоименные формы местоимений и числительных в литовском языке также до сих пор носят эмфатический характер и не обладают значением определенности.

По своему образованию и первоначальному значению местоименные формы (вместе с определяемым существительным) в балтийских и славянских языках представляют собой параллель с соответствующими конструкциями того же местоимения **jo-* индоиранских и греческого языков. Автор полагает, что местоименные прилагательные, чьи истоки находятся в глубокой древности, могли произойти от вышеупомянутых конструкций в балтийских и славянских языках как параллельное явление.

A. VALECKIENĖ

THE CATEGORY OF DEFINITENESS / INDEFINITENESS AND THE ORIGINAL FUNCTION OF THE DEFINITE ADJECTIVES

Summary

An attempt is made to establish in Lithuanian the category of definiteness / indefiniteness whose realisation is the opposition between definite and indefinite adjectives and passive participles with some neutralizations of marked forms.

The author concludes that the definite adjectives in Baltic and Slavic have been derived from syntactical constructions, whose pronoun **jo-* with the adjective, following the noun, constituted the apposition group and referred once again to the same object, as the noun, modified by the adjective. Thus the original function of the definite adjectives was to emphasize the object, once again referring to it. The function of definiteness for these forms is secondary, and has developed from the emphatic function.

The conclusion is drawn that by their formation and original function the definite adjectives (along with nouns) are parallel to the corresponding constructions in Old Indo-Iranian and Greek. Having roots in the old times the definite adjectives might have been evolved from the above mentioned constructions in Baltic and Slavic as a parallel phenomenon.